

НИШ И РИЛСКИЯТ МОНАСТИР ПРЕЗ XVIII И XIX ВЕКОВЕ

През XVIII в. Рилският манастир е едно от най-важните култови места в центъра на Балканския полуостров. Голямата обител, съхраняваща две ценни реликви – нетленните мощи на св. Йоан Рилски и чудотворната икона-реликвиарий на св. Богородица, привлича тълпи от поклонници от целите Балкани. За това допринася и дейността на манастирските таксидиоти, и практиката групите поклонници на Света гора на отиване или връщане оттам да се отбиват и в Рилския манастир.

Най-ранното свидетелство за връзки на манастира с Ниш, което ми е известно, е приписка в един ръкопис от манастирската библиотека, озаглавен “За любовта”. Бележката казва, че през 1750 г. дошъл в манастира нишкият владика и ръкополагал¹. Вероятно архиереят е дошъл на поклонение и монасите са използвали случая да извършат ритуала. Рилският манастир е бил ставропигиален и през XVIII в., преди 1766-7 г., е бил подчинен на Печката патриаршия, макар че Вселенската патриаршия в Цариград е имала също претенции за него. Запазени са сведения за посещенията на печките патриарси Арсений IV, Атанасий, Кирил и Калиник, като някои са извършвали и ръкополагания в манастира². В отделни случаи това са правели и самоковските митрополити³. Въпросната приписка за съжаление не посочва името на нишкия митрополит⁴.

Ранни свидетелства за връзки на гражданите на Ниш с Рилския манастир откриваме в манастирските поменици, изключително ценни и все още неизследвани и непубликувани исторически извори. Най-старият риломанастирски поменик е голям кодекс, започнат през 1776 г.⁵, но в

¹ Е. Спространов, *Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир*, София 1902, 68; И. Дуйчев, *Рилският светец*, София 1947, 334.

² Й. Иванов, *Св. Иванъ Рилски и неговиятъ манастиръ*. София 1917, 76; И. Дуйчев, *Рилският светец*, 321, 322, 333, 334.

³ И. Дуйчев, *Рилският светец*, 332.

⁴ В списъка на познатите нишки митрополити под № 17 стои Георги Попович, заемал катедрата от 1735 до 1745 г., а под № 18 е Гаврило Николич – около 1752 г. Вж.: М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 123.

⁵ Библиотека на Рилския манастир. Рк 5/14.

него са преписани имена от по-стар подобен ръкопис. Три страници⁶ са изписани с имена от Ниш, като на едно място е отбелязана 1749 година⁷. Сред стотиците имена (записани са около 300 имена на нишлии) ще спомена само някои, към които има някакво пояснение. Интересно е, че някои са записани като хаджии, а други като поклонници. Очевидно първите са посетили Ерусалим, а вторите – Рилския манастир. Останалите лица са записани в поменика, тъй като са дали определена сума, за да бъдат споменавани имената им по време на службите в манастира и това е направено от рилски таксидиоти в града. Сред хаджиите срещаме имената Димитър, Неделко, Станко, Никола, Велчо, Йоан, Недо, а сред поклонниците – Младен, Неда, Ацо, Андреа. Записани са няколко свещеници – Йован, Кръстьо, Мирчо, Игнат, Никола, Храно, Стоимер, Янко, Стоян. Ценни са записите на нишки еснафи – кафтанджийски, абаджийски и кюркчийски⁸, папукчийски⁹, бакалски, касапски и бахчеванджийски¹⁰. Освен жители на гр. Ниш, в поменика са записани лица от селата Ясенов дол¹¹, Беровци, Стреловца, Раков дол, Власи, Врежене, Барбеш, Долна Лукощица, Русина, Грекина, Пиландрица, Долни Комрен, Липовац, Ясеновик¹², Матеовци, Бойник, Семча, Бресница, Власотинци, Синков, Брия(...)¹³.

В помениците, единият “обновен” през 1791 г.¹⁴, а другият през 1810¹⁵ г. са записвани имена на хора, дали по 25 гроша. В двата кодекса са записани над хиляда имена от Ниш и нишките села¹⁶. Сред тях ще отбележа в поменика от 1810 г. Дионисий архиерей¹⁷. Тъй като през тази година нишки митрополит е Макарий, очевидно името е преписано от по-стар поменик и бихме могли да предположим, че Дионисий е заемал катедрата преди Макарий (1802-1815) и след Герасим, за когото има известие от 1778 г.¹⁸.

⁶ Л. 113а, 113б, 114а.

⁷ Л. 113б.

⁸ Л. 113а.

⁹ Л. 113б.

¹⁰ Л. 114а.

¹¹ Л. 114а.

¹² Л. 114б.

¹³ Л. 115а.

¹⁴ Рилски манастир, библиотека. Рк 5/5. В заглавието: “Сия книга естъ црковный поменикъ зовомая половина паррися въ ню же описуются имена по 25 гроша.”

¹⁵ Рилски манастир, библиотека. Рк 5/9. “Сия книга помяникъ монастирскый... уписують ся осопщимъ отци и братия и ктитори...”

¹⁶ Имената от Ниш в поменика от 1791 г. са на л. 33б, 34б, а в поменика от 1810 – на л. 19б, 62б, 63а, 81б, 82а, 163а. От селата са отбелязани: Кука(?), Власи, Рехутово, Кнез, Русна, Бойници, Липовица, Марче, Власотинци, Баня, Барбеи(?) (в поменика от 1791 г., л. 33б, 34а; Душни гор(?), Сикеве, Цркна трава, Линово, Матеовци, Горно Врежина, Поляница, Равна Дубра, Прилепер, Селяница, Ястребица, Самарици, Стрелец – поменик от 1810 г., л. 63а, 69б, 70а, 70б.

¹⁷ л. 19б.

¹⁸ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 123.

Поменикът от 1811 г. е за християни, дали по 50 гроша¹⁹. В него наред с ѝереите Мелхиседек, Кирил, Мисаил, Димитър, Прокопий и техните съпруги, са записани имената на ѝеромонах Сава и Теофания монахиня, както отново Дионисий архиерей²⁰.

Освен в помениците, имена на нишлии, с техните подаръци за манастира са записани в двете кондики, едната започната през 1833 г.²¹, а другата през 1881 г.²². Тук са отбелязани приношенията на отделни граждани, посетили манастира специално, или на връщане от Божи гроб или Света гора²³, групи от поклонници, идващи главно на Петровден, както и суми, събирани в самия град от таксидиоти. Нишлии са посещавали Рилския манастир и при свои пътувания, свързани с работата им. На няколко места срещаме записи на нишлии-панаирджии²⁴, т. е. хора, отиващи, или връщащи се от някой известен панаир, както и търговци на тютюн.

Пръв рилски духовник в Ниш, който ми е известен, е Григорий, изпълняващ длъжността на учител от 1825 г., а по-късно Нишки митрополит²⁵. От двете кондики научаваме имената на рилските таксидиоти в града – през 1836 г. Памфилий²⁶, след него от 1843 до 1847

¹⁹ Рилски манастир, библиотека. Рк 5/12.

²⁰ Записите от Ниш са на л. 73б, 74а, 243а. Записани са имена и от селищата Кнез, Поляница, Власотинци, Гургусовци, Горна Врежина, Кричимир, Сикево.

²¹ Архив Рилски манастир. № 2/1.

²² Архив Рилски манастир. А. е. 3083.

²³ АРМ №2/1, л. 163 – 1862 г. – 403 гроша от двама нишлии; л. 173 – 1864 г. – 43 гроша от едно нишлийче заминавайки за Света гора 1 октомври; л. 177 – 1865 г. – 12, 20 от единъ нишлиа връщалець отъ Божий гробъ; л. 186 – 1867 г. – 50 гроша от един нишлия 12 февруари; л. 187 – 1867 г. – 120 гроша от трима нишлии 29 юли; л. 193 – 1868 г. – 200 гроша от един нишлия на Петровдин; л. 212 – 1872 г. – 1635 гроша от две фамилии от Ниш и две фамилии от Алексинац; л. 216 – 1873 г. – 244, 20 от една фамилия от Ниш 23 април. Новата кондика – а. е. 3083, л. 21 – 1882 г. – 851 гроша от един нишлия юни 29; л. 336 – 1883 г. – 270 гроша от една фамилия от Ниш на Воскресение 17 април; л. 46 – 1884 г. – 562, 20 от две фамилии из Ниш – 7 август; л. 61 – 1885 г. – 600 гроша от един нишлия Михаил. Бегло за съществуването на тези записи се споменава в: Р. Камбурова, *Рилският манастир през възраждането*, София 1972, 96, 97.

²⁴ Архив Рилски манастир, А. е. 2/1, № 24, л. 64 – запис от 1843-1844 г. – 935 гроша от нишлии панагирчии; л. 215 – 1873 г. – 400 гроша от панаирджии нишлии марта 4 й.

²⁵ И. Гергова, *Нишки митрополити, почитани като светци в България*, сб. Ниш и Византија. Сборник радова II, Ниш 2004, 379.

²⁶ Л. 30 – при приходите за 1836-1837 г. – 1667 гроша от Ниш от духовник Памфилий. Вж.: И. Радев, *Таксидиоти и таксидиотство по българските земи. XVIII-XIX в.*, Велико Търново 1996, 271. Авторът посочва погрешна година за таксидиотството на Памфилий в Ниш - 1837. За него пише рилският монах Агапий, че бил “политичен”, честен, добре се разбира с турците и знаел езика им. От 1839 г. до 1842 г. бил игумен. Вж.: Е. Спространов, *Материали по историята на Рилския манастир*, Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. XVIII. Научен отдел, София 1901, 193, 194; *Заветът на св. Иван Рилски*, С., 2000, 77. През 1850 г. османската власт дала специално разрешително на отец Памфилий да носи оръжие – чифт пищови и дълъг нож със сребърна дръжка. Вж.: Й. Ивановъ, *Св. Иванъ Рилски*, 100

г. - Захарий²⁷, от 1847 г. до 1855 г. – Методий²⁸, от 1862 г. Синесий²⁹, към който се присъединява о. Моисей³⁰, като двамата водят на празници поклонници от Ниш и Лесковац. През 1864 г. нишкият митрополит Калиник пише в Рилския манастир на Неофит Рилски писмо, в което възхвалява доброто поведение на архимандрит Синесий Рилец в града³¹. Последен рилски таксидиот в Ниш е Харалампий, заминал за града през 1876 г.³² През 1878 г. той пише в манастира, че слага край на таксидата в Ниш и пита какво да прави с метоха³³. След 1878 г., когато Рилският манастир влиза в освободеното Княжество България и таксидиотската институция престава да съществува, имена на рилски духовници вече не придружават имената на нишлии в манастирските кондики. Последният запис за посещения на нишлии в манастира е от 1886 г.³⁴

²⁷ Л. 64 – приходи за 1843 г. – 11 256 гроша от нишлии и лесковчани от духовник Захарий, по долу на същия лист – 1 033 гроша от нишлии от Захария; л. 80 – 1844 г. – 11 518 гроша от нишлии и лесковци от х. Захарие на Света Троица; л. 86 – 1846 г. – 2500 гроша от нишлии х. Захария. И. Радев, *Цит. съч.*, с. 249-250 споменава, че Захарий бил таксидиот в Ниш, без да посочва годините, които са му били неизвестни. Според него Захарий от 1838 г. до смъртта си през 1851 г. бил таксидиот в Габрово, което очевидно не е точно. Х. Агапий пише за него, че бил от Самоков, първо бил таксидиот в Пловдив, после в Ниш, а накрая в Габрово, където умрял през 185...г. (в оригинала така). Вж.: Е. Спространов, *Цит. съч.*, с. 190.

²⁸ Л. 97 – 1847-1848 г. – 5 102 гроша от нишлии от х. Методие; л. 141 – 1851-1853 г. – 11 196 гроша от духовник х. Методия Нишь; л. 142 – 1851-1853 г. – 23 527 гроша от дух. Методия Нишь; л. 144 – 1854-1856 г. – 10 266 гроша от дух. Методия Нишь; л. 146 – 1855 г. – 12 160 гроша от д. Методия Нишь. И. Радев, *Цит. съч.*, с. 264-265. За години на таксидиотството в Ниш авторът посочва 1848-1849. В един документ от 1851 г. се споменава за турски стражар, който придружавал монаха от Дупница за Ниш. Вж.: Й. Иванов, *Св. Иванъ Рилски*, 100.

²⁹ Л. 167 – 1862 г. – 3278 от нишлии на Петровден дух. Синесий; л. 172 – 1864 г. – 1211 гроша от Нишь дух. Синесий на Петровден; л. 181 – 1866 г. – 3039 гроша от нишлии дух. Синесий; л. 187 – 1867 г. – 1901 от нишлии духовник Синесий на Петровден. И. Радев, *Цит. съч.*, 288-289 – като години на таксидиотството в Ниш посочва 1863-1872. В манастирския архив са запазени две писма от духовник Синесий, писани от Ниш – едното от 22 юни 1863 г., а другото от 22 юни 1872 г. – в тях духовникът съобщава за пристигане на поклонници от града. Вж.: Климент Рилец, *Как са отивали на поклонение в Рилския манастир*, Духовна култура, кн. 11-12, София 1954, 16, 17; И. Шишманов, *Нови студии из областта на българското възраждане*, I. Сборник на Българската академия на науките, кн. XXI, 13, София 1926, 350.

³⁰ Л. 193 – 1868 г. – 5840 гроша от нишлии и власотинчани дух. Синесий и отец Моисей на Петровден; л. 199 – 1869 г. – 2727 гроша от нишлии и лесковчани дух. Синесий и о. Моисей на Вознесение; л. 204 – 1870 г. – 7493 гроша от нишлии селяни дух. архим. Синесий и о. Моисей за св. Троица; същия лист – 9458 гроша пакъ от нишлии и лесковчани за Св. Апостоли пакъ архим. дух. Синесий и о. Моисей; л. 207 – 1871 г. – 5686 отъ нишлии и лесковчани за Св. Апостоли о. Синесий; л. 216 – 1873 г. – 3440 гроша отъ Нишь архим. Синесий на Петровден.

³¹ И. Шишманов, *Нови студии из областта на българското възраждане*. I. Сборник на Българската Академия на науките, кн. XXI, 13, София 1926, 356.

³² Р. Камбурова, *Рилският манастир през възраждането*, 143. Харалампий преди това бил учител в Рилския манастир.

³³ АРМ, а. е. 3159, № 38.

³⁴ АРМ, а. е. 3083, л. 34.

През 1848 г. в манастирските разходи са записани 1900 гроша, дадени на духовник Методий за да “направи метохат в Ниш”³⁵. През 1879 г. метохът е в лошо състояние и духовникът, който живее в него пише в манастира с предложение да бъде продаден³⁶. Малко по-късно метохът е даден под кирия³⁷. На 20 април 1882 г. е изпратено пълномощно на духовник Никифор за продажба на нишкия метох³⁸. В новата рилска кондика е записано: “10 250 гроша от метоха манастирски в Нишъ продаденъ прота П. Младену”³⁹. През 1883 г. в приходната част на кондиката е отбелязано: “350 гроша отъ протоиерея Хр. Р. Илиикъ изъ г. Нишъ за кирия на нашия метохъ въ Нишъ за 1881 юни 28”⁴⁰.

Рилските духовници в Ниш поддържат непрестанни връзки с манастира. През 1847 година Методий купува от Ниш и изпраща 3500 листа хартия за отпечатване на манастирски щампи⁴¹, през 1848 година – 6000 листа⁴². През 1862 г. същият монах донася в Ниш и представя на османските власти “новия ферман”⁴³.

През 1873 г. в Белград е отпечатано второто издание на книгата на Неофит Рилски, съдържащо житие и служба на св. Йоан Рилски и служба на св. Кирил и Методий. Тиражът бил задържан на митницата в Ниш. Там се случва нещастие – турците изгарят книгите. Рилският духовник Харалампий пише на монасите следното: “Нашите книги, които отъ толко време почиваха въ тукашната Гюмрукхана, вчера ся предадоха огню. Тея са били споредъ разказите на очевидците, наредени на деветъ купа, по числото на деветтехъ чинове ангелски, и въ мановение ока ся били запалени и преобърнати на факели. И така за знаяние на бадъщите братия са забележва тука, що са изработили нечестивите агаряне, и че са лишиме отъ книгите.”⁴⁴

В богатата съкровищница на Рилския манастир има една мошехранителница (по-точно таксидиотска кутия), вероятно от първата четвърт на XIX в., с изображения на св. Георги и Димитър на коне и малко костено кръстче във вътрешността, която е купена от проигумен х. Исая в Ниш⁴⁵.

³⁵ АРМ № 2/1, л. 64б.

³⁶ АРМ, а. е. 3152, № 20.

³⁷ Пак там, № 25.

³⁸ АРМ, а. е. 3197, № 131.

³⁹ АРМ, а. е. 3083, л. 14.

⁴⁰ Пак там, л. 28а.

⁴¹ Пак там, л. 99 – 1081 гроша на х. Методие за 3500 листа хартии, 968 гроша за кирията на тие.

⁴² Пак там, л. 132 – 768 гроша за 6000 хартии от Ниш.

⁴³ Пак там, л. 166 – 1862 г. – това е харчил х. Онуфрий самъ съ особитъ таквиль отъ ноем. 3 й до януар. 28 й сиреч когато х. Методий ходи да представи новия ферманъ въ Нишъ, въ Самоковъ и проч.

⁴⁴ Л. 221, 222.

⁴⁵ Д. Ковачев, *Описание на светите моци и други скъпоценни старини, намиращи се в българския Рилски манастир*, Пловдив 1911, 66, 67. Таксидиотската кутия се намира временно във Филиала на Националната художествена галерия за старобългарско изкуство Крипта, София.

Бившият рилски монах Григорий, нишки митрополит от 1837 до смъртта си през 1842 г., полага грижи и влага средства за разширяване и украсяване на митрополитската църква “Св. Архангели” през 1839 г. През 1837 г. се позлатяват иконостаса и архиерейския трон в съборния храм. Днес тронът, върху който е имало надпис с името на Григорий не се намира в църквата. Ако се пази някъде, вероятно би дал още някакви данни за приноса на този архиерей.

В архива на манастира са запазени три писма на нишкия митрополит Калиник (1862-1869) до тогавашния игумен Неофит Рилски⁴⁶. В тях се изразяват братските чувства на Калиник към Неофит, заинтересуваността му от работите на обителта. С едното писмо той препоръчва някого си Петър от Черна гора, като моли да му се намери работа в манастира⁴⁷. С друго моли да се приеме приносителя Георги Йоану, който бил наказан и трябвало да изтърпи наказанието си в манастира⁴⁸.

Активните контакти на нишки жители с Рилския манастир и непрекъснатото присъствие на духовници от обителта в града водят и до появата на самоковски икони в Ниш. В кондиката на митрополитската църква “Св. Архангели” са записани суми, плащани за икони на зографа Йоан Иконописец от Самоков от 1843 до 1848 г.⁴⁹. Предмет на бъдещи проучвания е издирването и изследването на тези икони, които може би съдържат надписи с имената на дарителите. Йоан Иконописец е един от изтъкнатите самоковски зографи, чиято дейност е тясно свързана с Рилския манастир. В началото на 40-те години на XIX в., когато се украсява новата Главна църква в манастира, той е ангажиран в изпълнението на стенописи и икони в храма. Особено ценен като иконописец, той работи икони за Пирот, Ниш и Лесковац⁵⁰. Напълно е възможно той да е поканен от поклонници в Рилския манастир които са видели и харесали неговата работа в Главната църква.

Ivanka Gergova

NISH AND THE /RILA MONASTERY DURING XVIII AND XIX CENTURIES

The first report that we know of about the contacts of Nish with the Rila monastery is dated from 1750, when a Nish metropolitan, whose name we don't know, performed ordain, while visiting the monastery. The Rila monastery is treasuring the oldest beadroll dated 1776, in fact, it also contains records from 1749. Here we come across more than 300 /three hundred/ names of people from Nish, pilgrims, or ones that had given a certain amount of money

⁴⁶ И. Шишманов, *Нови студии*, 354-356.

⁴⁷ Пак там, 354.

⁴⁸ Пак там, 356.

⁴⁹ *Тештер Нишавске митрополије 1834-1872*, Пирот 1976, 19, 140, 141.

⁵⁰ Ас. Василиев, *Български възрожденски майстори*, София 1965, 441-445.

for memorial service of Rila mendicant friars in town. The records of the Nish craftsmen are of great importance, because they tell us much about – the caftans, tailors and furriers, shoemakers, grocers, butchers and market - gardeners.

Apart from the names of Nish citizens, in the beadrolls there are names from neighboring villages. In the 1791, 1810 and 1811 beadrolls we still find names of Nish citizens. The name of Dionissiy prelate was written in the last two beadrolls. This Nish metropolitan, whose name is not familiar from other sources, could have been in the episcopacy between Gerasim, mentioned in 1778 and Macariy /1802-1815/.

In both monastery chronicles /accounting books/, the first one starting in 1833 and the second one in 1881, contain tens of records about pilgrim groups from Nish, who came for the festivities of the monastery and left their presents of money. These groups were usually lead by the Rila monks and most often they came for St. Peter's Day. The last record of that type is from 1886.

In Nish, during the XIX century, there was constantly a Rila monk, whose functions were to be a teacher, clergyman and confessor, moreover, he had to collect financial aid for the monastery and to show around the groups of pilgrims. We know the names of Rila monks in town, as follows: from 1825 it was Grigoriy, who later on became a Nish metropolitan, Pamphiliy from 1836, Zahariy between 1843 and 1847, Methodiy between 1847 and 1855, Sinesiy from 1862, Haralampiy from 1876 to 1878. In 1848 Metodiy sets up in Nish a Rila cloister that was rented in 1879 and sold in 1882 after the close of the mendicant friar's institution.

The Rila mendicant friars in Nish had constant contacts with the monastery- from the town they bought paper for prints /1847 – 1848/, and a relic keeper.

The former Rila monk Grigoriy as a Nish metropolitan was engaged in the extension and decoration of the cathedral 'St. Archangels'. Metropolitan Kalinik /1862 – 1869/ was in contact with the abbot of the Rila monastery Neofit of Rila.

The active contacts of the Nish citizens with the Rila monastery and the constant presence of clergymen from the monastery in town resulted in the appearance of Samokov icons in Nish. In the chronicle of the metropolitan church 'St. Archangels', there were sums of money meant for buying icons, painted by the icon painter Joan Iconopisets from Samokov dated 1843 up to 1848. Subject to future scientific research work is to find, study and publish these icons.

